

Получена: 10.02.2017 г.

Приета: 04.05.2017 г.

СГРАДИ, ПРЕУСТРОЕНИ В ЦЪРКВИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

Л. Григоров¹

Ключови думи: църкви – преустроени сгради, църковна архитектура по българските земи, планово и обемно-пространствено изграждане на храма

РЕЗЮМЕ

Докладът прави опит за кратък обзор на църкви – преустроени сгради, адаптирани за църковни нужди, в границите на днешна България. Общото при тях е липсата на специфични планови и пространствени характеристики, които биха съществували при новопостроени църкви (и съответно наличието на други – нехарактерни за църковни сгради). В българските изследвания досега те не са разглеждани като единна група. Разглеждат се примери както от античността и средновековието, така и от XIX и XX век.

1. Въведение

Цел на настоящата статия е изследването на архитектурни характеристики и елементи на българския православен храм, чрез анализ на типа на преустроените сгради в църкви. Задачите, които статията опитва да реши, са следните:

- разгледаните тук примери да допълнят придружаващата статия и да запълнят частично наличната празнина в чуждестранните изследвания относно периода 9. – 20. век;
- да се дефинира типът в рамките на българската архитектурна наука и да бъдат разгледани максимален брой примери;
- да се анализират обектите и да се съпоставят изводите с тези от предишната статия – има ли общи тенденции или не. Има ли локални особености?

¹ Ленко Григоров, докторант, кат. „История и теория на архитектурата“, УАСГ, бул. „Хр. Смирненски“ № 1, 1046 София, e-mail: lenko_grigorov@mail.bg

Допустимо ли е двете теми да се свързват – чуждестранното развитие на типа и това по българските земи? В църковно и културно отношение българската държава е много близка с Византийската империя през Средновековието. Това предполага приемственост и в подхода за преустройство на сгради в църкви, като естествено следствие от разбиранията на църковната общност – свещено писание, свещено предание, църковен канон, богословие, философия и други.

Типът на сградите, преустроени в църкви, беше дефиниран и разгледан в придружаващата статия, разглеждаща възникването и развитието му извън българските земи, в рамките на Римската империя. От гледна точка на важността тук само ще спомена, че те се дефинират чрез **липсата на целенасочено проведени планови и пространствени характеристики в сградата, и влагане само на необходимите и препоръчителни (в съответствие с възможностите на общността) елементи за безпроблемното функциониране като църква.**

Ако опитаме да потърсим типа на църквите – преустроени сгради в чуждестранната литература, го откриваме частично, и това беше разгледано в придружаващата статия. За първи път го срещаме в годините на възникване и установяване на християнството като самостоятелна религия (преустроени жилищни сгради, 2. – 3. век [1]), покъсно го срещаме в годините, в които християнството прераства от равнопавна в официална религия на Римската империя (преустроени езически храмове и обществени сгради, 5. – 6. век [2]).

По отношение на общото развитие на християнството и доколкото българските земи са били за не малък период част от Римската империя, можем да предполагаме, че развитието на християнските сгради от 1. до 9. век е било сходно с това от останалата част на империята. Може да се предполага, че както другаде, така и по българските земи жилищни сгради, езически храмове и обществени римски сгради са били преустроени за религиозните нужди на местните християнски църкви. Българската държава приема християнството като държавна религия през 864 г. Настоящата статия прави опит за кратък обзор по отношение на разпространението и развитието на типа/подхода след 864 г. по българските земи и се разглеждат възможно най-много примери до Втората световна война.

Литературен обзор по темата е трудно да се направи, в истинския смисъл на думата. Статията представлява опит за обзор на обектите, попадащи в обхвата на дефинирания тип, включително на онези текстове за обектите, имащи отношение към преустройването им за църковна функция. Отделни примери за преустройство са разгледани от Нели Чанева-Дечевска в рамките на 9. век. Маргарита Коева идентифицира типа на преустроената сграда през 15. – 16. век, но във връзка с писмени източници. Това са единствените известни на мен автори, които разглеждат повече от един обект и говорят за тип/подход, който обединява повече от един обект. Информацията за други обекти, разгледани тук, е свързана с отделни статии за всеки от тях. За част от обектите до момента не са налични публикации. Настоящата статия е по скоро опит за отваряне на темата, отколкото за нейното изчерпване, предвид актуалното ѝ състояние към момента.

2. Контекст

Историческото развитие на българската държава е контекстът на поява на отделните примери, които ще разгледаме. Тук ще споменем само онези ключови моменти по отношение на църковния тип, който разгледаме.

В Римската империя съществуват две отделни действия, свързани с официализирането на християнството – приемането за равнопоставена и за официална религия (началото и края на 4. век). В България християнството се приема за държавна религия през 9. век. Докато в Римската империя езическите храмове постепенно спират да функционират и едва в последствие се преустройват в църкви, в българската държава целенасочено действащи езически сгради се преустройват в християнски храмове.

Вторият важен период са първите векове на Османското владичество – 15. – 16. век. Те могат да бъдат сравнени с първите векове на християнството и с периодите на гонение на църквата от страна на римската власт и от страна на езическото население. В тази неблагоприятна среда и трудни години за християните голям брой църкви са преустроени в джамии, а християнското население в градовете намалява значително и се основават много планински села с българско население. През тези години, въпреки липсата на запазени архитектурни обекти, има сведения за функционирането на църкви – преустроени сгради.

Третият важен период е в годините на Българското възраждане. Ключови за Възраждането са борбата за църковна и политическа независимост. Тъй като през периода на Османското владичество Българската църква престава да съществува автономно в края на 18. век, български общности установяват свои храмове с минимални средства и преустройват съществуващи сгради в стремежа за църковна независимост.

Четвъртият период е след Освобождението, когато се строят много нови християнски храмове. В отделни случаи са преустроени съществуващи сгради. В настоящия текст ще разгледаме примери до Втората световна война, но е необходимо да споменем нещо и за годините след това. Българските църковни общини зад граница в отделни случаи преустройват съществуващи сгради/помещения за своите нужди. В по-ново време, след 1989 година, в България също има данни за преустройство на съществуващи сгради/помещения за църковни нужди.

3. Примери

Примерите, които към момента можем да приведем от българските земи, са следните:

1. Храм „Св. Георги“ (Ротондата), гр. София (края на 4. век | ...);
2. Дворцова църква, Плиска (сл. 811 г. | 865/6 г.);
3. Църква, Преслав – външният град;
4. Храм „Св. Стефан“, Цариград (... | 1849 г.);
5. Храм „Св. Богоявление“, с. Радовци, община Дряново (... | 1868 г.);
6. Храм „Св. Архангел Михаил“, гр. Варна (1862 г. | 1865 г.);
7. Православен параклис в княжеския дворец, гр. София;
8. Храм „Св. Седмочисленици“, гр. София (16. век | 1901-3 г.);
9. Храм „Св. Успение Богородично“, с. Узунджово (16. век | 1906 г.);
10. Храм в с. Голям Поровец.

Вероятно съществуват и други, но към момента за тях няма специално изследване и поради това можем да изследваме само онези, които са обнародвани с друг фокус или са станали известни по други причини. За параклиса в Княжеския дворец и за църквата в Голям Поровец не са налични публикации и поради ограничените лични наблюдения няма да бъдат разгледани в настоящия текст. Структурата на изложението на примерите, както и изводите от тяхното разглеждане ще бъдат аналогични на изводите от придружаващата статия с обекти извън българските земи.

3.1. Св. Георги (Ротондата), гр. София (края на 4. век | ...)

Като пример за преустройство на съществуваща сграда можем да приведем днешния храм „Св. Георги“ в София, разположен между хотел „Балкан“ и сградата на Президентството. Около този храм има две мнения относно първоначалната му функция – че е изграден за римска баня и преустроен за храм или че е построен като мартирий. Тук ще приемем тезата за балнеум/баня като първоначална функция, защитена от Богдан Фиров и Марио Иванов. Според Марио Иванов изграждането на сградата се отнася към последната четвърт на 4. век (след 378 г.) и първоначалната функция е баня [4].

Въпросът за годината на датировката на преустройството е жизнено важен. Той е тясно свързан и с това – какво точно е било преустроено, за да функционира като храм. В своите размисли Богдан Фиров споменава, че сградата е запазена в първоначалния ѝ вид [5]. Но за нас е ясно, че под „сградата“ Богдан Фиров има предвид ротондата – съвременната сграда, която отговаря само на едно помещение и една ниша към нея от античната сграда. Възможно е във времето на преустройство да е съществувала съхранена само централната част – ротондата и след ремонт на купола тя да е била превърната в църква. Сведенията, които Фиров дава за обекта, биха могли да подкрепят частично такава хипотеза [6]. Това е въпрос, който излиза извън ограничения обхват на настоящия текст, но той е от голямо значение както за изследването на обекта в неговата цялост така и като имащ отношение към проблемите по консервация, реставрация и пълноценното му функциониране.

По отношение на наоса, сградата е кръгла в план и покрита с един голям купол. Типът на кръглата в план църковна сграда е свързан с традицията на римските императорски мавзолеи и като цяло с античните погребални традиции. Центричните в план църкви често са посветени на мъченици.

Можем да отбележим някои важни за нас характеристики – олтарното пространство в план е правоъгълно, близко до квадрат, отвън и отвътре, което е сравнително уникално за църква от тези земи и за Изтока. Самият факт, че то е такова и е функционирало и функционира без проблем, показва, че това е валидно решение за оформяне на олтар и днес. Разбира се, доколкото е изключение, показва и че не е характерно за тези земи.

3.2. Дворцова църква, Плиска (сл. 811 г. | 865/6 г.)

Дворцовата църква в Плиска не е новопостроена, а е преустроена езическа сграда, вероятно храм. Оригиналната сграда се е състояла от два правоъгълника, вписани един в друг, ориентирани с голяма точност по посоките на света, с късите страни на изток и запад. При първото преустройство към вътрешния правоъгълник се добавят три абсиди от изток и два митаториона (ложи за архиепископа и княза) от север и юг в източната част. Полученият храм е еднокорабен [7].

Във следващата строителна фаза сградата отново е преустроена, като от еднокорабна е превърната в трикорабна църква. Нели Чанева-Дечевска отнася второто преустройство към периода на присъствие на папските легати в Плиска [8]. В последния си вид църквата използва главно за основи останките на първоначалния храм – външният правоъгълник на храма е дублиран с втори зид и служи за външен контур на църквата, докато вътрешният правоъгълник е използван за стилобат на подпорите, разделящи централния от страничните кораби. След второто преустройство църквата едва ли се е различавала особено от новопостроена, може би само с фиксираните от езическия храм пропорции на главен и странични кораби, ширина и дължина на храма.

За нуждите на нашето проучване тази църква е важна с това, че се придържа към установени типове – първо еднокорабна църква, а после трикорабната базилика с три апсиди от изток за презвитерий, протезис и диаконикон, както и наличието на митаториони, каквито откриваме и в Голямата базилика в Плиска.

3.3. Преустроени сгради в църкви през 15. – 16. век

След 2. век жилищни сгради се приспособяват за нуждите на църковното събрание. Отделни сведения за подобни преустройства и използване на жилищни сгради за църковни нужди откриваме и в най-трудните години на Османското робство. Според Маргарита Коева преустроени жилищни сгради са се използвали по нашите земи през 15. – 16. век [9].

За съжаление няма известни примери и публикувани планове за такива църкви, които биха могли да подкрепят изследването на отделните елементи на храма. Въпреки това, сведенията потвърждават, че след възникването на типа/подхода за преустройство на съществуващи сгради за църковни, той не престава да съществува и се появява там, където има подходящи условия за това – тоест липсват по-добри условия.

3.4. Храм „Св. Стефан“ (Дървената църква), Цариград (... | 1849 г.)

През периода на Българското възраждане откриваме някои примери за преустроени сгради/помещения в църкви. Интересно е, че някои от църквите са изключително ключови за българската история. Такава е българската църква „Св. Стефан“ в Константинопол, осветена на 9 октомври 1849 г. Сградата функционира като български храм 49 години – до 1898 г., когато е осветена желязната църква „Св. Стефан“.

Дареният от княз Стефан Богориди имот на българската община в Цариград съдържа три сгради – две каменни и една дървена. Каменните били съборени, за да бъде преупотребен материалът. Третата сграда е била преустроена, за да изпълнява функцията на храм на българите, докато не се построи в имота нова голяма църква. Преди това сградата е била използвана за пералня и конюшня. Важно и пълноценно описание на постройката и на преустройството ѝ дава Христо Темелски [10]. Освен другите характеристики, впечатление прави, че олтарът изцяло попада в рамките на първия етаж и над него, както и над другите пространства от храма се намира зала на второто ниво.

3.5. Храм „Св. Архангел Михаил“, гр. Варна (1862 г. | 1865 г.)

Сградата е построена първоначално за българско училище в гр. Варна през 1862 г. Постройката е двуетажна с каменни стени (видима каменна зидария) в първия етаж и паянтов градеж във втория (дъсчена обшивка). В първото ниво са били разположени две зали, една малка и една по-голяма, както и предверие със стълба към второто ниво. На второто ниво също са разположени две зали, съответстващи на долните – по-малка и по-голяма. През 1865 г. е извършено преустройство и започва да функционира църквата „Св. Архангел Михаил“ с богослужение на български език – тя е първата българска църква в града [11]. Преустройство е извършено на голямата зала на приземното ниво, подходът за която е от западния край на правоъгълното помещение (входове от север, през предверие, и от юг – директно от двора). При преустройството вероятно е премахната колона в източната част на залата и заменена със съществуващите днес две колони,

което благоприятства възприемането на царските двери и иконостаса, а също така позволява безпроблемното провеждане на литургията, включително Малкия и Великия вход. Иконостасът в конкретния случай не е с дървена конструкция, както е традиционното решение – той е апликиран към масивния външен каменен зид на първоначалната сграда. В същия зид са избити два отвора – царски двери и северна врата към олтара. Олтарът е самостоятелна едноетажна пристройка на изток от първоначалната постройка. Църквата е осветена през 1938 г., което означава, че до тогава не е имало св. престол с вградени св. мощи, а се е служело само благодарение на амтиминса, който е взет от храма „Св. Атанасий“.

Можем да отбележим, че е спазена традицията – върху олтар да не се разполага помещение с друга функция, освен олтар (когато това е възможно). В конкретния случай няма друго помещение. Същото правило срещаме проведено в архитектурата на Рилския манастир. В жилищните крила са разположени четири параклиса, като те са два по два един над друг. Така са разположени и параклиси в жилищните крила на Зографския манастир. По този начин над олтар има само олтар или покрив.

Друг принцип, който виждаме проведен при преустройството, е централната осова симетрия по отношение на оформлението на предолтарното пространство и разположението на царските двери и св. престол в същата ос.

3.6. Храм „Св. Богоявление“, с. Радовци, община Дряново (... | 1868 г.)

Според брошура на Етнографския музей на открито „Етър“, гр. Габрово, оригиналната сграда датира от 1868 г. Вероятно това е годината на преустройство. Видно от заснемането (архив на НИИКН) на Димка Иванова, младши експерт към НИПК, апсидата е допълнително изградена при преустройството на сградата. Вероятно през 1868 г. е извършено преустройство на съществуваща жилищна сграда в църква на приземното ниво (с добавена на изток апсида), и училище на горния етаж. През 1998 – 2004 г. копие на храма е построено в комплекса на Етнографския музей на открито „Етър“, гр. Габрово. В новата сграда са пренесени иконостасът и царските двери от стария храм и е осветена през 2006 г. за действащ храм [12].

3.7. Косвени сведения за преустроени помещения/сгради след Освобождението

Първият устав [13] на Българската църква е приет на 14 май 1871 г. Екзархията обхваща българските епархии в рамките на Османската държава. По-късно уставът се допълва и приспособява за Княжеството [14]. Няма изисквания за образ на храма (такива се появяват с устава от 1950 г. [15], но заслужава да се отбележи, че има изискване за „еднообразен кроеж“ на свещените одежди. От тематичното му разглеждане и документи, свързани с него, става ясно, че е възможно съществуването на параклис в рамките на друга сграда, пожелателен е отделен вход към помещението. Изисква се то да няма друго предназначение. Също така е възможно използването на походни църкви за нуждите на армията, като те се разграничават от палатките, но не е ясно дали друго, освен палатки, е било използвано в българската войска.

3.8. Храм „Св. Седмочисленици“, гр. София (16. век | 1901-3 г.)

Първоначално сградата е построена за джамия през 16. век с характерна планова схема – централно квадратно пространство, покрито с купол. Сградата е ориентирана към югоизток и с подход от северозапад (аркада).

През 1899 – 1901 г. сградата е преустроена в православен храм. Преустройството запазва средновековната джамия като основно ядро, към което е прибавена олтарна част от югоизток, ъглови надстройки, кула с часовник над централния вход и странични входи с портици от североизток и от югозапад [16].

3.9. Храм „Св. Успение Богородично“, с. Узунджово (16. век | 1906 г.)

Първоначалната сграда е построена за джамия през 16. век. Плановото решение е характерно за функцията – голямо квадратно пространство за молитвената зала, покрито с купол. От западната страна е разположен портик – четириколонна аркада. Постройката е с каменни стени и тухлен купол. Покривното покритие е от оловни листове.

През 1857 г. в центъра на селото е построен храм „Св. Йоан Богослов“, който съществува до 1890 г., когато поради слабия терен, сградата поддава и е разрушена. От 1890 до 1906 г. за нуждите на храм се използва една от училищните стаи. Нямаме данни за нейното устройство.

През 1900 г. с решение на Народното събрание и царски указ, сградата на джамията е преотстъпена за превръщането ѝ в църква. След известни обсъждания, дали джамията да се разруши и камъкът – употреби, или сградата да се преустрои, през 1906 г. църквата е осветена за християнски храм.

В целия процес, интересен за нас е текстът на доклада на митрополитския пратеник, който е изпратен през 1902 г. да проучи на място условията и различните мнения [17].

Видно от актуалното състояние на храма, преустройството, извършено до 1906 г., се състои в следното:

- премахването на михраб и мимбар;
- изграждането на олтар – пристройка на изток от сградата, срещу входа;
- монтиране на дървен иконостас и владишки трон.

4. Изводи

От изброените дотук примери, впечатление прави важноста на някои от изброените храмове. Въпреки че те са преустроени сгради и някои от тях не блестят с архитектурни качества, от църковно и историческо гледище те се оказват крайъгълни камъни на християнската общност на общонародно (Цариград) или градско ниво (Варна), или служещи на княжеския/царския двор (Плиска, София).

Информацията, която ни дават разгледаните примери по отношение на важните архитектурни характеристики и елементи на църквите (използвани от съществуващата сграда или добавени с преустройството), можем да систематизираме в следната таблица. Вж. табл. 1.

Таблица 1. Архитектурни характеристики и елементи на преустроените сгради в църкви

Наименование и местоположение на църквата	Първоначална функция, период на изграждане; период на преустройство	Използвани характеристики от съществуващата сграда	Добавени архитектурни характеристики с преустройството	Промяна на външния облик при преустройството
Храм „Св. Георги“, София	Римска баня, края на 4. век; неизвестна година	1. Структура: наос-олтар (правоъгълен). 2. Купол – участие в иконографска програма	Изграждане на екзонартекс в по-късен период	Изграждане на екзонартекс
Дворцова църква, Плиска	Храм, сл. 811 г.; 865/6 г.	Наос	Изграждане на триделен олтар	Няма достатъчно данни
Храм „Св. Стефан“, Цариград	Пералня, конюшня, 18-19 век; 1849 г.	Външен контур на първия етаж от двуетажна сграда	1. Вътрешното пространство на етажа е разчистено, оформени са наос и олтар, както и отделно място в наоса за жени 2. Монтиран е иконостас 3. Пристроен е притвор	Пристрояване на притвор
Храм „Св. Архангел Михаил“, Варна	Училище, 1862 г.; 1865 г.	1. Наос – преустройство на съществуваща зала	1. Пристрояване на олтар извън контура на сградата в източна посока 2. Промяна на подпорите в залата за формиране на свободна ос наос-олтар 3. Апликиране на иконостас към стената върху наос-олтар 4. Владически трон, стасидии	Пристрояване на олтар
Храм „Св. Богоявление“, с. Радовци (ЕМО „Етър“)	Жилищна сграда 18.-19. век; 1868 г.	1. Оформяне на зала – наос 2. Оформяне на емпория – II етаж отворен към наоса 3. Екзонартекс	1. Пристрояване на олтар извън контура на сградата – единно пространство с наоса 2. Монтиране на иконостас	Пристрояване на олтар
Храм “Св. Седмочисленици”, София	Джамия, 16. век; 1901-3 г.	Молитвена зала – наос	1. Пристрояване на олтарна апсида 2. Пристрояване на притвор	Цялостна промяна, включително пристрояване на камбанария, притвор, портици, апсида
Храм „Св. Успение Богородично“, с. Узунджово	Джамия, 16. век; 1906 г.	1. Молитвена зала – наос 2. Портик – екзонартекс	1. Пристрояване на олтарна апсида 2. Монтиране на иконостас 3. Владически трон	Пристрояване на олтарна апсида

По отношение на **външния облик** се потвърждават изводите, направени в придружаващата статия. В някои от примерите няма изменение на външния облик, в други промяната е следствие само от пристрояване на функционално необходими пространства. Само в един пример е налице цялостно изменение на външния облик – „Св. Седмочисленици“ в София.

Структурата на храма: външно пространство – притвор – наос – олтар, частично или изцяло присъства във всички примери. В сградата обикновено е проведена централна ос на симетрия през целия план: (притвор) – наос – олтар. Или поне при предолтарното пространство (Варна).

В някои от примерите, които разгледахме, е съществувало подходящо място за устрояване в екзонартекс, в други е изграден **притвор**. Но той не е наличен във всички примери.

Наосът най-често е правоъгълен в план с дългата си страна по посока запад-изток. Оформлението му е еднокорабно или трикорабно, в зависимост от общите размери и развитието на сградата във височина. Може да е кръгъл в план. Покривното покритие може да бъде купол или дървена покривна конструкция. Пространството на наоса доминира в обема на храма. **Емпория (галерия)** към наоса е налична в с. Радовци. От разгледаните 7 примера, в 3 от тях има **куполи над наоса**. И трите са съществуващи преди преустройството.

Олтарът е най-съществената част на храма и естествено той присъства във всички примери. Оформлението му варира – той може да бъде преградена част от съществуващо пространство или допълнително изградена самостоятелна пристройка, отделена със стена (само Варна) или приобщена в обема на наоса (отделен с дървен иконостас). В план той може да бъде правоъгълник или полукръг. В етажите над него може да са разположени помещения с друга функция (Цариград), но винаги когато е възможно, е препоръчително над олтар да се разполага само олтар или покрив (всички останали примери). Иконостасът може да бъде дървен или дори да е апликиран върху каменен зид (Варна).

Можем да кажем, че анализираните примери от българските земи от 9. – 20. век подкрепят напълно направените изводи по отношение на чуждестранното развитие на типа от 3. – 7. век и изведените ключови характеристики и елементи на християнския/православен храм.

Благодарности

Благодаря на колегите от Архитектурно студио „Диagonали“ за подкрепата, без която този текст нямаше да бъде възможен!

ЛИТЕРАТУРА

1. *White, L. M.* Building God's House in the Roman World: Architectural Adaptation among Pagans, Jews, and Christians. Baltimore. The Johns Hopkins University Press, 1990.
2. *Patricios, N.* The Sacred Architecture of Byzantium: Art, Liturgy and Symbolism in Early Christian Churches. I.B.Tauris, 2013.
3. *Николай, Макариополски епископ, Архимандрит Серафим (Алексиев).* Вярa, надежда, любов, 1994.

4. *Иванов, М.* Късноантичният балнеум под църквата „Св. Георги“ в София – *Addenda et Corrīgenda*, Археология 3-4, 2010. „Късноантичният комплекс под “Св. Георги” е замислен и изграден като баня и е останал такъв до превръщането му в църква вероятно след средата на V век“, а „идентификацията на сградата с мартирион и баптистерий е некоректна и следва да се отхвърли категорично.“

5. *Филов, Б.* Софийските църкви „Св. София“ и „Св. Георги“, Изток запад, 2004, стр. 314. „Общо взето, може да се каже, че сградата е запазила и до сега почти напълно първоначалния си вид.“

6. *Филов, Б.* Софийските църкви „Св. София“ и „Св. Георги“, Изток-запад, 2004, стр. 307. „Преди да започнат разкопките, църквата имаше дървен под, поставен в по-ново време, вероятно при приспособяването ѝ за мавзолей на княз Александър. След като този под бе отстранен, под него, на дълбочина 10 cm, запълнена с черна пръст, се показва втори под, направен от тухли, който датира без съмнение от времето, когато църквата е служила като джамия. След това следваше един пласт черна пръст, дебел около 25 cm, който по-долу минаваше в един насип от строшени тухли и хоросан, дебел около един метър, образуван от разрушени зидове. Под този насип, следователно, на дълбочина от 1,35 m от дървения под на църквата.“

7. *Мавроудинов, Н.* Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство, 2013, стр. 128.

8. *Чанева-Дечевска, Н.* Църковната архитектура на Първата българска държава, 1984, стр. 24.

9. *Коева, М.* Паметници на културата през българското възраждане. Архитектура и изкуство на българските църкви, 1977, стр. 25. „През XV и отчасти през XVI век, там където забраните са били спазвани най-строго, църковната служба се е извършвала и без църковна сграда, в къщата на свещеника, наричана „папазевци“ или в „черковища“ – жилищни сгради, пригодени за тази цел.“

10. *Темелски, Хр.* Българската светиня на Златния рог, 2010, стр. 32-33. „По план тя била почти правилен квадрат, на два етажа, с таван и двускатен покрив, изградена в основите от камък, а нагоре от дърво. Откъм улицата имало издадено уширение на горния етаж, което се подпирало на дървени колони, заработени в самата ограда. Това уширение било със самостоятелен малък двускатен покрив и било малко по-късо от самата централна постройка. Фактически бил преправен само долният етаж на къщата, като премахнали всички вътрешни преградни стени. За стабилност поставили два реда правоъгълни масивни дървени колони, така че интериорът на параклиса заприличал на трико-рабен храм, чиято олтарна абсида била ориентирана в югоизточна посока [...]. Подът бил настлан с груби правоъгълни каменни плочи, а покрай левите и десните стени били поставени дървени тронове за сядане на по-знатните богомолци. [...] Иконостасът бил проста дървена преграда, с два реда икони – царските (6 на брой) на първия ред, а над тях – празничните (22 на брой). В олтарното помещение бил поставен престол – груба каменна маса, а при входната врата монтирвали решетъчна дървена преграда – за женско отделение. Откъм северната страна било издигнато дъсчено едноетажно предверие с едноскатен покрив, постлано с прости черни плочи. Външната обвивка на цялата сграда била от дъски с различна форма и дължина. Това станало причина по-късно църквата да носи името Дървената църква.“

11. *Инокентий (Софийски), Архимандрит.* За Св. антиминосъ в Варненската църква “Св. Архангелъ Михайлъ“, 1940, стр. 2.

12. Брошура на Архитектурно-етнографски комплекс Етър.
13. Уставъ за управлението на Българската Ексархия, 1870.
14. *Танчев Х.* Екзархийският Устав приспособен за Княжеството, 1904.
15. Устав на Българската православна църква, 1950.
16. *Коева М., П. Йокимов и Л. Стоилова.* Православни храмове по българските земи (XV – средата на XX век), 2002, стр. 439.
17. *Димов Н.* „Джамията-църква в Узунджово края на 16 век – 1906 – 2007 година, 2011, стр. 115-6. „Джамията е една четвъртита солидна каменна /от дялан камък/ сграда, съградена преди много години. Стените ѝ са дебели 1,30 m, а вътрешността ѝ има 13 метра дължина и толкова ширина, достатъчно светла. Откъм западната ѝ страна има артика, тоже каменна, която към северозападния ъгъл на джамията има е продължена извън нея 6 m², върху което продължение се мисли да се постави камбанария. Около самата джамия има широко пространство и преди години е било оградено тоже с каменна ограда, от която сега стърчи като развалина само входната врата. По всичко се вижда, че тази джамия отговаря напълно на изискванията за преобръщането ѝ в църква, за каквато цел е и изрично отстъпена от Народното събрание. [...] В заключение, повтаряме, че до колкото можахме да схванем общото настроение на събравшите се, населението в Узунджово желае непременно да види това лято джамията приспособена в храм Божий. Прочее и нашето мнение е да се удовлетвори желанието на населението [...].”

BUILDINGS ADAPTED INTO CHURCHES IN BULGARIA

L. Grigorov¹

Keywords: *churches – adapted buildings, church architecture in Bulgaria, spatial structure of the Christian temple*

ABSTRACT

The paper attempts a brief overview of churches – reconstructed buildings adapted for liturgical needs, within the boundaries of contemporary Bulgaria. In general, there is a lack of specific planar and spatial characteristics that would supposedly exist in newly built churches (and the presence of others, which are not typical of church buildings). Until now they have not been considered as a single group in any academic research in Bulgarian. Examples of the Antiquity and the Middle Ages, as well as the 19th and 20th centuries, are presented.

¹ Lenko Grigorov, PhD Candidate, Dept. “History and Theory of Architecture”, UACEG, 1 H. Smirnski Blvd., Sofia 1046, e-mail: lenko_grigorov@mail.bg